

Over het statuut van wetenschappelijk onderzoek naar religieuze systemen

- Een oriëntatie bij de videoserie *An Introduction to Mimetic Theory*

Erik Buys

De afgelopen decennia is de zoektocht naar een wetenschappelijke verklaring voor religie in een stroomversnelling gekomen. Het wetenschappelijk onderzoek naar de oorsprong van religie is in de eerste plaats boeiend omdat het zich op het kruispunt bevindt van verschillende disciplines (van antropologie en religiestudies tot biologie en ontwikkelingspsychologie).

Vooralsnog is er bij (zowel atheïstische als gelovige) wetenschappers geen consensus over welke theorie de meest plausibele verklaring voor religie biedt, maar alle theorieën wijzen wel in dezelfde richting en leveren gelijkaardige inzichten op. Veeleer dan elkaar tegen te spreken, vullen de huidige theorieën elkaar aan. Wat de theorieën alvast met elkaar gemeen hebben, is dat religieus culturele systemen in de eerste plaats worden opgevat als door de mens ontwikkelde systemen die het sociale verkeer regelen. Religies regelen bijvoorbeeld de machtsverhoudingen binnen een gemeenschap. Ze proberen ook existentiële angsten weg te nemen, zoals de angst voor de dood of de angst dat de culturele identiteit van een gemeenschap verloren zou gaan. Religieuze systemen komen met andere woorden voort uit psychosociale, menselijke dynamieken. Elke religieuze moraal en elke verzameling van religieuze overtuigingen probeert de menselijke angsten en begeertes, alsook de intermenselijke relaties in goede banen te leiden.

De zoektocht naar de oorsprong van religie is zowel voor gelovigen als atheïsten interessant. Voor gelovigen is de wetenschappelijke verklaring voor wat binnen het huidige onderzoek wordt gedefinieerd als “religie” of “religieus systeem” interessant omdat dat onderzoek in zekere zin een erfgenaam is van enkele antieke radicale kritieken op traditioneel religieuze systemen. Die kritieken ontstaan tijdens het eerste millennium voor onze huidige jaartelling. De Duits-Zwitserse psychiater en filosoof Karl Jaspers (1883-1969) noemt dat millennium zelfs de “axiale periode”. De structuur van traditioneel religieuze systemen wordt vanaf die tijd op verschillende plaatsen en vanuit verschillende levensbeschouwingen in vraag gesteld. De belangrijkste kritieken komen van het taoïsme en confucianisme in China, van enkele hervormingen binnen het hindoeïsme in India (die onder andere leiden tot het boeddhisme), van de monotheïstische revolutie in het Midden-Oosten door de Abrahamitische godsdiensten (de joodse, de christelijke en de islamitische) en van de filosofie in Griekenland.

Christenen in het bijzonder kunnen vanuit dit perspectief de nieuwtestamentische Christusfiguur herwaarderen. Die staat niet toevallig in de traditie van de profetische kritiek op de archaische religiositeit. Christus ontmaskert voortdurend de godsbeelden van zijn tijdgenoten als projecties en verzinsels van een menselijke mentaliteit die zich vooral laat leiden door controledrang, machtswellust, verlangen naar status, soms ook door louter overlevings- en voortplantingsdrift of angst voor de dood, maar ook door gevoelens als jaloezie en ressentiment.

De wetenschappelijke verklaring voor religie die – net zoals de Christusfiguur en andere spirituele grootheden – psychosociale processen blootlegt als fundament van een bepaald godsgeloof, biedt christenen dus nieuwe instrumenten om de spiritualiteit van Christus gestalte te geven. Christenen kunnen bij zichzelf op een nieuwe wijze onderscheiden of en in hoeverre hun godsbeeld niet meer is

dan een verzinsel in functie van de genoemde driften en angsten. Als ze bij zichzelf concluderen dat dit inderdaad het geval is, zullen ze logischerwijze afscheid nemen van dat verzinsel.

De Christusfiguur bekritiseert de telkens weer opduikende traditionele religieuze systemen vanuit een radicale liefdesdynamiek. Aangedaan door de slachtoffers van die systemen daagt hij mensen uit om eerlijk naar zichzelf te kijken en de waarheid omtrent hun diepste beweegredenen te ontdekken.

Het is geen toeval dat sommige atheïsten, zoals Slavoj Žižek, in de joods-christelijke traditie het meest fundamentele atheïsme ontdekken. Anderen zien in de liefdesdynamiek die de Christusfiguur bezielt, en die de god(en) van de traditionele religiositeit als “verzinsel” ontmaskert, dan weer een goddelijke dynamiek. Het Nieuwe Testament stelt onomwonden (1 Joh 4, 8): “God is liefde.” In ieder geval is die liefdesdynamiek geen “verzinsel”. Ze laat zich ook wetenschappelijk uitleggen. Wetenschap zegt echter niet alles over de realiteit, ook niet over de realiteit van de liefde. “De wereld bestaat uit meer dan enkel materie, zoals een schilderij meer is dan de klodders verf en een muziekstuk meer dan de geluidsgolven,” schrijft Jeroen Vanheste in *Wij zijn een zachte machine* (Streven, Januari-Februari 2018, pp. 5-7). Zo is dat.

De wetenschappelijke verklaring van religie leidt dus niet noodzakelijk tot agnosticisme of atheïsme. Ze kan ook gezien worden als een uitzuivering van geloof, een uitzuivering die telkens weer nodig is. En het maakt niet uit of je dan pakweg hindoe, jood, christen of moslim bent.

Ook voor atheïsten is de zoektocht naar een wetenschappelijke verklaring van religie interessant als basis voor een zelfkritische reflectie. Die zoektocht laat immers zien hoe – meer of minder onderdrukkende – religieuze systemen uit psychosociale, menselijke dynamieken worden geboren. Daarmee laat ze ook zien dat niet religie op zich het probleem of zelfs “de ziekte” is, maar sommige uitwassen van puur menselijke verschijnselen. Religie is niet meer dan een “epifenomeen” of symptoom van dieperliggende tendensen bij de mens.

Als traditioneel religieuze systemen verdwijnen, en als je “god” uit het vocabularium schrapt, zijn de reeds eerder aangeduide menselijke angsten en driften nog niet verdwenen. De zogenaamd “atheïstische” mens is in dat opzicht niet anders dan de zogenaamd “gelovige” mens. De mens blijft de mens, en de geschiedenis heeft al meermaals bewezen dat seculiere (niet-godsdienstige) systemen de onderdrukkende tendensen van religieuze systemen kunnen evenaren en zelfs overtreffen, juist omdat ze worden gevoed door dezelfde psychosociale basis.

René Girard (1923-2015), grondlegger van de “mimetische theorie”, mag in het overzicht van belangwekkende onderzoekers naar religie niet ontbreken. Niet toevallig is Girard ook wel de “Darwin van de menswetenschappen” genoemd (zie onder andere Michel Serres, bij de inauguratie van Girard als *immortel* in de *Académie française*). Sommige atheïsten of andersgelovigen houden zich ver van Girard omdat hij uiteindelijk gelovig christen is geworden, en dan nog katholiek. Veel verder dan wat oppervlakkige beschouwingen over Girards werk komen ze dan niet, een oppervlakkigheid die zich ook vertaalt in hun (onkritische, feitelijk onwetenschappelijke) benadering van in dit geval de joods-christelijke traditie. Andere atheïsten of andersgelovigen ontdekken in Girards zogenaamde “mimetische theorie” dan weer een overkoepelend referentiekader waarin het wetenschappelijk onderzoek naar het ontstaan van religie niet wordt tegengesproken, maar juist op een fundamentele manier tot eenheid wordt gebracht. In elk geval, wie zich niet op een onwetenschappelijke manier laat leiden door bepaalde vooroordelen, maar de steeds verder uitgewerkte theorie van Girard op haar

inhoudelijke merites wil beoordelen, zal bij een grondige kennismaking met zijn werk sommige “puzzelstukken” op hun plaats zien vallen.